

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94:001.4

DOI: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2018-1-10-18>

О. В. Сухомлинська,
доктор педагогічних наук,
професор, дійсний член НАПН України,
головний науковий співробітник
відділу історії освіти ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського,
м. Київ, Україна

Деякі міркування щодо вживання поняття «історія сучасності» у педагогічному контексті (крізь призму зарубіжних досліджень)

У статті здійснено аналіз зарубіжних джерел з історичної науки, переважно французьких і німецьких авторів (Garcia Patrick, Droit Emmanuel, Reichherer Franz), який засвідчив, що поняття «історія сучасності», «історія недавнього минулого», «безпосередня історія», «близька історія», вже увійшли до широкого наукового обігу. Більш ніж за 40 річну історію розвитку цього напрямку історичної науки в зарубіжних країнах опубліковано значну кількість розвідок, організовано відповідні науково-дослідницькі інституції, виходять періодичні й монографічні видання, запроваджено навчальні предмети й курси у вищих і середніх навчальних закладах. Розкриваються рухливі межі цього напрямку: висхідну – тривалість життя людини (живий свідок) і низхідну, якою маркується яскрава подія нинішнього часу, що обговорюється в пресі, засобах масової інформації, соціальних мережах. Схарактеризовано ключові поняття історії сьогодення – *свідок, пам'ять, соціальний запит, подія* та особливості їх застосування. Компаративний аналіз українських і зарубіжних досліджень недавньої історії засвідчує недостатню увагу вітчизняних науковців до методології проведення таких розвідок. Це стосується й недостатньої розробленості поняттєво-термінологічного апарату, методів дослідження, вибору об'єктів і предметів дослідження, змістового наповнення, добору джерел і матеріалів. Відтак постановка питання про «історію сучасності» – це перші кроки до її серйозного вивчення та застосування в дослідженнях з історії педагогіки й освіти.

Ключові слова: *історія недавнього минулого, історія сьогодення, свідок, пам'ять, соціальний запит, подія, мобільність, етапи, періоди, історія освіти, нова методологія.*

Питання проведення наукових досліджень з історії педагогіки, їхніх методологічних поняттєво-термінологічних засад, що охоплюють і темпоральні виміри, постають час від часу в дослідницькому полі. Висловлюються різні

точки зору, однак єдиного підходу до цих питань не вироблено, а, можливо, у цьому й немає потреби з огляду на наше радянське минуле. Тому більш продуктивно, коли навколо певних ідей, що висуваються окремими науковцями, формувалися відповідні наукові школи, які збагачували б наукову аргументацію, застосовуючи відповідну методологію у своїх наукових дослідженнях.

Нині однією з таких контрверсійних тем є визначення хронологічних меж історико-педагогічного дослідження, за якою стоїть важливе питання наукової аргументації висунутої автором періодизації.

Ці теми виникли не сьогодні, ми їх вивчали впродовж останніх 10 років. У 2007 р. в журналі «Шлях освіти» було опубліковано мою статтю «Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття», де зазначалося: «в останні два-три роки спостерігається тенденція звернення до другої половини ХХ ст. як до предмета історико-педагогічних досліджень. Увага до цього періоду є досить новим явищем в історико-педагогічній науці й, на нашу думку, потребує спеціального розгляду. Насамперед тому, що події, факти, феномени, які відбувалися тоді, є нашою недавньою історією, коли започатковані там процеси й тенденції є й у нинішньому дискурсі. Чи є це історією? І якщо це історія нашого недавнього минулого, вчорашня історія, майже сьогодні, то чи не з'являється потреба звернутися до неї, висунути й обґрунтувати відповідні методи дослідження» [6, с. 7].

У статті розкривається розуміння методології дослідження цього періоду як дослідження історико-педагогічних явищ, включення мікроісторії та регіональних проблем до дослідницького поля, а також застосування методик і технологій таких наук, як культурологія, антропологія, соціологія, статистика (міждисциплінарний підхід). Окремо наголошувалося на відмінності джерельних і джерелознавчих матеріалів, що мають свою специфіку і найменшо мірою стосуються архівних матеріалів, разом з тим «зростає значення джерел із 1) соціології, 2) етнографії, 3) культурології, 4) антропології, 5) статистики, 6) економіки, які не використовуються в історико-педагогічних дослідженнях, присвячених близькому минулому» [6, с. 12].

До нинішнього перечитання й переосмислення цієї статті спонукало ознайомлення із зарубіжними дослідженнями в цій галузі, що сприяють переосмисленню тверджень і зумовлюють появу і розвиток нових думок про те, що ж таке недавня історія, як її визначати у часі, яким є її поняттєво-термінологічний апарат, а також що виступає її джерелами [8; 9].

Ці розвідки стосуються власне історичного, а не історико-педагогічного процесу, відтак будемо не лише аналізувати відповідні праці, а й проводити

паралелі з історією педагогіки, оскільки основною її методологічною засадою є історичний (хронологічний) підхід.

Перш за все звернемося до поняття, що номінує і характеризує *історію недавнього минулого*. Зазначимо, що єдиного поняття в зарубіжній історіографії не існує. Вживаються такі поняття, як *історія сучасності, безпосередня історія, близька історія* тощо. Хоча дослідження, які можна віднести до *недавнього минулого*, розпочалися практично з початком ХХ ст., після Першої світової війни, зокрема в Німеччині, однак набули ознак системних досліджень у 1970–1980 рр. Аналогічні процеси відбувалися у Франції, Італії, Великобританії. Так, в 1978 р. у Франції створено Інститут історії сучасності – Institut d'histoire du temps présent (ІНТП) у складі національного центру наукових досліджень – Centre national de la recherche scientifique (CNRS). Після 1989 р., коли почався розпад комуністичного примусу, та з'явилися тенденції до інтегративних, глобалізаційних процесів, інтерес до історії сучасності активізувався в Центральній і Східній Європі, а також у Латинській Америці й Африці в контексті демократичних перетворень і лікування травматичного минулого.

Для того, щоб ця наука – близька історія – набула наукової легітимності, потрібно було, крім інституційного оформлення, відповідне наукове середовище, коли дослідники своїми розвідками «поєднують в одне ціле аналіз минулого, розглядають сучасне у перспективі й передбачають майбутнє» [9], очолюють спеціальні лабораторії та проводять семінари, круглі столи. Велику роль відіграють відповідні публікації монографій, статті в спеціальних журналах, щорічниках, альманахах, а також викладання цього предмета в середніх і вищих навчальних закладах.

Так, починаючи з 1980-х рр., сьогодення історія є визнаною галуззю французьких історичних досліджень. Вона має кілька спеціалізованих журналів і книжкових колекцій, посідає помітне місце в шкільних програмах (весь курс викладається в останньому році навчання, половина – у третьому й частина – у першому році навчання).

Таким чином, недавня історія об'єднує трьох учасників – ученого, який володіє методологією дослідження, професора, який може виконувати дві функції – і дослідника, і передавача знань у процесі підготовки майбутніх учителів, і третього учасника – студентів, учнів, у яких формується громадянський світогляд.

Принагідно зазначимо, що в Україні таку систему не налагоджено: всі ці складові, зокрема, наукові дослідження, викладання в навчальних закладах, програми, існують окремо, і нерідко вузи, викладачі не використовують актуальні дослідження, що розробляються в академічних наукових установах.

Історія сучасності спирається на чотири ключові складові: *свідок*, *пам'ять*, *соціальний запит*, *подія*.

Свідок – це той, який на власні очі бачив і був залучений, присутній при тій чи іншій події та може про це розповісти, згадати, описати її.

Пам'ять – історична пам'ять – це, на нашу думку, один із найважливіших складників, ключових елементів цієї дисципліни, коли в індивідуальній і колективній пам'яті закарбовуються події, що залишаються з людиною впродовж багатьох років. Сучасні французькі дослідники, підтримуючи пам'ять як основу сучасної історії, зазначають, що історія пам'яті не є нейтральною, вона завжди (або майже завжди) суб'єктивна, виражає певну ідеологію, упереджена, необ'єктивна. Тут великого значення набувають уміння дослідника та його фаховий рівень, що дають можливість репрезентувати не одну точку зору, тобто не одну «пам'ять», а множинне відображення певної події.

Соціальний запит також є важливою складовою, оскільки тісно пов'язаний із багатьма соціальними науками (філософією, географією, економікою), актуальними суспільними тенденціями і, власне, з реальним фактом, соціальна глибина та соціальна затребуваність якого визначаються як *подія*, що стає «відкритою перспективою у часі», її історична глибина корелюється трьома іншими чинниками.

Отже, який хронологічний вимір історії сучасності, історії недавнього минулого? Він «охоплює історичну послідовність, позначену двома мобільними межами. Висхідна межа маркується тривалістю життя людини, коли присутні живі «свідки», найбільш помітні відбитки (події) історії, яка ще не завершена. Низхідну межу дуже важко виокремити і визначити, бо великою мірою це – актуальні новини, які після оприлюднення стають подією, що відбулася в минулому. Визначити цей мобільний (рухливий) період дуже складно, його визначення йде з певними труднощами і тиском» [8]. Дослідники говорять про «реінтеграцію сьогодення в сферу дослідження історії»; джерелами критичного аналізу виступають преса, іконографічний матеріал, усні джерела – оповіді свідків і учасників подій, меншою мірою залучені офіційні архіви, яких може і не бути на час дослідження або вони закриті.

Які все таки хронологічні межі охоплює історія сучасності, якою б мобільною вона не була? І чи існує градація всередині цієї мобільності? Ми уже зазначали, що на Заході ця дисципліна склалася досить давно, зокрема у Франції вона існує вже 35 років. І в цій країні, і в інших європейських країнах у цілому вона має національно орієнтований характер, концентруючись навколо «епох катастроф», тобто тих трагічних подій, які були кризовими і являли собою великою мірою «розрив цивілізацій» у межах однієї країни.

Перш ніж говорити про внутрішню періодизацію сучасної історії, хотілося б зазначити, з огляду на дискусію, яка відбувалася нещодавно серед українських істориків педагогіки, що ж вважати «епохою», «періодом», «етапом», що «більш наукове», а що «менш наукове». Аналізуючи праці сучасних зарубіжних істориків, звернемо увагу на досить довільне використання понять у мобільних межах цього напрямку. Одні послуговуються звичними – *період*, *етап*, інші ж вживають слово *матриця*, що в багатьох науках і зокрема в природничо-математичних означає основний зміст, середовище розвитку, матеріал, до якого залучено інші, більш часткові структури (Azéma Jean-Pierre, 1993).

У Німеччині, до слова, зовсім не використовується поняття *матриця*, а тамтешні історики сучасності віддають перевагу терміну *цезура* (лат. caesura), що означає пауза, яка поділяє ціле на частини.

Американський соціолог Е. Зерубавель використовує термін «мнемонічне бачення історії», де «мнемонічне» запозичено з музикознавства й означає розриви між окремими відтинками, що нагадують музичну паузу в послідовно змінюваних одна одну нотах. Термін наближений і до палеонтології, де ідея постійного розвитку протиставляється дискретним історичним «*ерам*», «*епохам*», які відділені одна від одної виразними «*зламами*». Науковець користується терміном «*етапні епізоди*» і стверджує, що ці злами, перерви, епізоди є формою ментального розриву, коли відбуваються «*ритуали відтинання*», що спрямовуються на зміну ідентичності, намагаючись встановити нові начала, новий відлік часу [3]. Зміну ідентичності ми яскраво спостерігаємо сьогодні, коли йде «*декомунізація*», яка полягає у знищенні пам'ятників одіозним політичним діячам, перейменуванні вулиць, вилученні окремих свят із календаря.

Дискусії про періодизацію історії сучасності продовжуються й донині серед європейських істориків, які мають традиції періодизації в своїй країні, відштовхуються від власних періодів, матриць і цезур. До того ж мінливість, невизначеність історії сучасності як історії впродовж життя людини, а також актуальні події в світі, що перекроюють картину світу, спонукають науковців виходити за рамки своїх країн і враховувати дедалі нові й нові чинники й аргументи для висунення нової періодизації.

Так, німецький учений Карл-Дитріх Брехер (Karl-Dietrich Bracher) у 1989 р. виступив за «*двоетапну історію сучасності*»: давній період – (1917–1945) і нинішній – з 1945 і до сьогодні. Інший же – Гюнтер Хокертс (Gunter Hockerts) у тому ж 1989 р. запропонував «*потрійну історію сучасності*» – 1917–1945, 1945–1989, 1989 – , тому що 1989 рік ознаменував розвал «*комунізму радянської покори*» [8].

Ще одна дата відліку в зарубіжних розвідках з'явилася після 11 вересня 2011 р., коли в результаті теракту в США настав, як вони вважають, кінець епохи стабільності та втрати чітких орієнтирів.

Проте, які б не велися дискусії й уточнення, європейські вчені вважають, що мобільність хронологічних меж – це позитивне явище, що сприяє створенню нового динамічного поля досліджень, яке постійно рухається до злиття із сучасністю, забезпечує нове розуміння подій і фактів, що виникають, інтеграцію сьогодення в сферу вивчення історика.

І тут неодмінно постає питання щодо загрози розчинитися в інших дисциплінах – особливо політології, соціології, культурології, етнології (у нашому випадку – наук про освіту). Тож відкритою залишається проблема – з одного боку – інтеграції перелічених наук, а з іншого – збереження методології і методів дослідження, які притаманні саме історичній науці. До них належать ті чотири обов'язкові складові, про які йшлося вище: свідок, пам'ять, соціальний запит і подія. В останні роки до них долучилася й така фундаментальна категорія, як *час, часовий вимір*, який більш корелює з поняттям сучасної історії, ніж «подія» і «свідок», які поступово втрачають наукову достовірність і часто-густо тенденційно обираються істориком сучасності. Вихід із цієї ситуації науковці вбачають у переорієнтації на європейський контекст, більш широкі компаративні виміри, вихід за межі національно орієнтованого характеру досліджень, який в міру накопичення сприяє не прирощенню знань і уявлень про розглядуваний предмет, а, навпаки, призводить до стагнації. Це ми і спостерігаємо на прикладі проведення історико-педагогічних досліджень в Україні.

У зв'язку з цим постає питання і про джерела, які використовуються у дослідженні, тобто історіографію – зовнішній чинник і, що не менш важливо, про внутрішній чинник – дослідника, науковця, який займається вивченням історії сьогодення, про його вміння читати ці джерела, бути достатньо підготовленим до такої роботи.

Що ж нам, українським історикам педагогіки, дає аналіз міркувань і висновків зарубіжних науковців?

Перш за все зазначимо, що те, що в західній історичній науці має назву «історія сучасності», в українській історії, а, відповідно, й історії педагогіки вважається просто історією. Оскільки на Заході наукова традиція полягала в дослідженні минулих століть, наприклад Французької революції або більш давніх часів – Середньовіччя, що були головними об'єктами дослідження, головним джерелом який виступали архівні джерела та вміння дослідника їх прочитати. І коли в середині 1970-х рр., а в Німеччині – ще раніше, у 1950-х рр.,

виникла соціальна необхідність у дослідженні подій ХХ ст., то це було названо, порівняно з попередньою традицією, *історією сучасності*.

Розглядаючи в такому контексті українську історію педагогіки, бачимо, що вона, власне, переважно й займалася «історією сучасності», тому що зрідка й побіжно наші дослідження стосувалися кінця ХІХ ст., а практично досліджувалося й продовжує досліджуватися ХХ ст., початок якого часто маркується 1917 роком: за радянських часів вважалося, що до цього року взагалі історія не існувала або була неправильною, а нині дивимося на цю дату як на рік «цивілізаційного зламу», кардинальних зрушень і в освіті, і в методології досліджень.

Більше корелюються з історією сучасності дослідження другої половини ХХ ст. і до нинішнього часу, які дедалі більше наповнюють наше історико-педагогічне дослідницьке поле. Тобто, якщо поглянути на цей процес ззовні, то ми йдемо врівень із західними дослідниками. Разом з тим дослідницький апарат, який лежить в основі зарубіжних досліджень, нами зовсім не використовується. Йдеться про чотири компоненти – свідок, пам'ять, соціальний запит і подія. Цілком можливо, що історико-педагогічне дослідження не може повністю спиратися на такі джерела, але їх використання, мабуть, є складовою дослідження, оскільки наявні і свідки, і подія, і соціальний запит. Тут ідеться про історію знизу, про те, щоб були почуті самі учасники процесу, а не державні органи, офіційна документація тощо. Прикладом такого підходу до дослідження є книжка Є. М. Балашова «Школа в російському суспільстві 1917–1927 рр. Становлення «нової людини» [2]. Певним прикладом такого підходу може бути і дисертаційне дослідження І. П. Наливайка «Виховання школярів засобами мистецтва у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (2001), яке насичене живими голосами (листами, спогадами, інтерв'ю) учителів і учнів школи в Павлиші.

Наступним важливим моментом для нас є тенденція до виходу за межі виключно національно орієнтованих досліджень, осмислення й аналіз більш широких вимірів. Ми не закликаємо переключатися на дослідження історії зарубіжної педагогіки й освіти, проте вважаємо, що, розглядаючи ті чи інші явища національної педагогіки та української освіти, важливо не тільки показувати їхній соціальний вимір, а й аналізувати процеси, що відбувалися у порубіжжі або навіть тут, поряд, коли йдеться про українську школу, освіту в умовах російсько-радянського суспільства.

Питання про дослідження історії сьогодення як у своєрідного змагання, як конкуренції із соціальними науками також є актуальним для наших дослідників недавньої історії, але не з огляду на ті виклики, які перелічуються зарубіжними дослідниками. Якщо останні вважають, що є загроза підміни

історичних об'єктів дослідження історії сьогодення – подій, пам'яті, наявності свідків – інструментарієм соціальних наук, втратою своєї сингулярності, то щодо українських дослідників – навпаки, ми однаковою методологією й тими самими методами досліджуємо і середину ХІХ ст., і 1980–1990 рр.

Наступна теза, яка дискутується в зарубіжних дослідженнях, – це перехід історії сьогодення від «критичної дисципліни», що викривала та засуджувала такі події, як нацизм, холокост, в останні роки – однопартійні авторитарні режими, тобто мала критичний потенціал не стільки в політичному аспекті, скільки в соціальних практиках, до об'єктивної, тобто однаковою мірою розглядає подію з різних точок зору.

Ця теза є актуальною й для нашої історіографії, але, знову ж таки, із зворотним знаком – історико-педагогічні дослідження, у яких наголошено на об'єктивності, виразно описові, констатувальні, не несуть у собі жодного критичного елемента, а навпаки – переважно «рекомендують» використовувати ті чи інші, на їхній погляд, «здобутки» в сучасному освітньому процесі.

Повертаючись до статті 2007 р., з якої розпочато цю розвідку і в якій викладено міркування щодо «історії сьогодення», то, залишаючись на тих самих позиціях, вважаємо, що ознайомлення із зарубіжними дослідженнями в цьому напрямі спонукає до більш широкого погляду на феномени і явища нашого недавнього минулого, включення до джерельної бази нових предметів і об'єктів дослідження, зміни історіографічної парадигми на критично-аналітичну, приділення більшої уваги соціалізаційним впливам, що сукупно сприятиме поліпшенню якості наших досліджень.

Список використаних джерел

1. Гупан Н. М. Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень / Нестор Гупан // Рідна шк. – 2013. – № 4/5. – С. 53–56.
2. Балашов Е. М. Школа в российском обществе 1917–1927 гг. Становление «нового человека». Санкт-Петербург, 2003. – 238 с.
3. Зерубавель Э. Переломные моменты истории [Электронный ресурс] / Эвиатар Зерубавель // Неприкосновенный запас. – [Москва], 2015. – № 2. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2015/2/4z.htm> l. – Загл. с экрана.
4. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з історії : пер. з нім. / Райнгарт Козеллек. – Київ : Дух і літера, 2009. – 429 с.
5. Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. Вип. 15 : [зб. наук. пр. містить матеріали ХІІ всеукр. іст.-пед. наук.-практ. конф. «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень», що відбулася 7–8 листоп. 2013 р. на базі Хмельниц. гуманітар.-пед. акад.] / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. – Хмельницький, 2013. – 812 с.
6. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 6–12.
7. Хрыков Е. М. Гипотеза в историко-педагогическом исследовании / Е. М. Хрыков // Педагогика. – 2016. – № 6. – С. 103–110.
8. Droit E. La fin de l'histoire du temps présent telle que nous l'avons connue / Emmanuel Droit, Franz Reichherzer // Vingtième Siècle. Revue d'histoire. – 2013. – № 2. – P. 121–145.

9. Garcia P. Eclaircissements et enjeux de l'histoire du temps présent au CNRS [Electronic resource] / Patrick Garcia // La revue pour l'histoire du CNRS. – 2003. – № 9. – Mode of access: <http://journals.openedition.org/histoire-cnrs/562>. – Title from the screen.

10. Lagrou P. De l'histoire du temps présent à l'histoire des autres / Pieter Lagrou // Vingtième Siècle. Revue d'histoire. – 2013. – № 2. – P. 101–119.

O. V. Sukhomlynska,

Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor, Full Member of the National
Academy of Educational Sciences of
Ukraine, Chief Researcher of the
History of Education Department of the
V. O. Sukhomlynskyi SSPL of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

The Use of the Term History of Modern Times in the Educational Context (through the Prism of Foreign Studies)

The article covers the analysis of foreign historical sources written by French and German authors (Patrick Garcia, Emmanuel Droit, Franz Reichherer). It was found out that such notions as history of modern times, history of recent past, direct history, and close history have already been put into a wide scientific circulation. Such direction of the historical science has been developing for more than 40 years; as a result a number of papers have been published, appropriate research institutes have been organised, periodicals and monographs are issued, subjects and courses were included to curricula of higher and secondary educational establishments in foreign countries. The moving boundaries of this direction are revealed: an ascending one – a person's lifetime (a real witness), and a descending one – a striking event of the present time being discussed in press, media and social networks. The key concepts of the history of modern times such as witness, memory, social enquiry, event, and peculiarities of their usage are characterised. The comparative analysis of the Ukrainian and foreign studies of the recent history shows that the Ukrainian scientists do not pay enough attention to the methodology of such studies. The same situation is with the arrangement of glossary and research methods, the choice of research objects, subjects and content, the selection of sources and materials. Therefore, the history of modern times should be taken seriously and studied properly in order to use research findings in history of pedagogy and education studies.

Key words: *history of recent past, history of modern times, witness, memory, social enquiry, event, mobility, stages, periods, history of education, new methodology.*